



МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

І.І.Колесник

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ СПІВТОВАРИСТВО ЯК ЗАСІБ ЛЕГІТИМАЦІЇ КУЛЬТУРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. ХІХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена визначенню та концептуалізації поняття «інтелектуальне співтовариство», з яким корелюється поняття «інтелектуал», що має національно-психологічні ознаки. Показано, що інтелектуальні співтовариства в умовах бездержавності та інституціональної невизначеності виступали засобом легітимації української культури, науки та освіти в ХІХ ст. Як метод дослідження використовуються мережевий аналіз та моделі інтелектуальних мереж. Розглянуто різні схеми типологізації інтелектуальних співтовариств в Україні й запропоновано нову – за формулою союз / інститут.

Это старое требование человека с улицы:
ожидать от философа, что он чётко опреде-
лит все свои понятия

Г.-Г.Гадамер. История понятий
как философия

Історія понять – складова історії науки

У сучасній літературі досить широко на емпіричному рівні вживається поняття «інтелектуальне співтовариство», але практично мало хто замислюється над його змістовим потенціалом. А дарма! Перетворення, поглиблення, «уточнення» терміна / слова, а ширше «понятійної свідомості», становить нерозвіда-

* Колесник Ірина Іванівна – д-р іст. наук, професор, провід. наук. співроб. відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ.

не поле інтелектуальних можливостей. Той, хто відчуває зв'язок між словом і поняттям, мовою й мисленням, розуміє, що історія понять віддзеркалює розвиток мислі. Свого часу Г.-Г.Гадамер звернув увагу на дисциплінарний статус історії понять. Історія понять, як і історія проблем, на його думку, становлять складову філософії. А відтак й історія науки функціонує в іпостасі історії понять. Перифразуючи Г.-Г.Гадамера, можна сказати, що велика й захоплююча драма науки полягає в тому, що сама наука – це постійні зусилля щодо пошуків мови, це постійна мука нестачі мови¹.

Своє дослідницьке завдання вбачаємо в адаптації поняття «інтелектуальне співтовариство» до потреб культурно-інтелектуальної історії, що означає необхідність категоріального відновлення та уточнення сенсів такого звичного й зрозумілого, на перший погляд, поняття.

Відомо декілька шляхів утворення понять. Один із найпростіших – запозичення слів із побутової мови, які начебто «коробляться» під тиском мислі (Г.-Г.Гадамер). Наступний варіант – це руйнування, ломка усталених, традиційних понять у процесі діалогу, наукової дискусії та аргументації, обґрунтування власної позиції. Ще один шлях – практика запозичень із новітньої західної літератури термінів, слів/понять та їх механічне застосування на місцевому матеріалі.

До речі, проблема запозичень, «ідейного імпорту» доволі гостро постала у пострадянському інтелектуальному просторі, коли аудит власних ресурсів та інформаційно-комунікативних можливостей був не на власну користь. Перманентна відсталість, технічна недолугість, інформаційна вторинність, незнання мов – хронічні вади та наслідки інтелектуальної несвободи й теоретичної інфантильності радянської та пострадянської генерацій інтелектуалів. Виникає питання: як позбутися принизливої залежності від «ідейного імпорту»? На думку російського філософа Ніколая Розова, ізоляціонізм у жодному випадку не виправдовує себе, проте фактором успіху було б якнайшвидше засвоєння, або «перетравлення» привнесених ідей із місцевими традиціями й перетворення цього сплаву на власний інтелектуальний інструмент. Мета полягає в тому, щоб перетворити «імпорт» на «експорт ідей»². Однак основна вимога ефективного запозичення, вважає Н.Розов, криється в тому, що не можна повністю й некритично переходити на нову мову, нехтуючи власним надбанням.

Ситуація з концептом «інтелектуальне співтовариство» дає можливість наслідувати «рецепт Розова» – з'ясувати сенс даного поняття на українському матеріалі. Актуалізація поняття «інтелектуальне співтовариство» зумовлена специфікою культурного-духовного життя в Україні протягом «довгого ХІХ ст.». В умовах тривалої бездержавності та інституціональної нелегітимності культурно-освітніх установ осередками духовно-інтелектуальної праці в Україні виступали аристократичні салони, панські маєтки, резиденції вельмож-меценатів, літературно-філософські гуртки, таємні організації, масонські ложі, громади, земляцтва/гміни тощо. Носіями культурно-національних цінностей та традицій, осередками інтелектуальної праці, активної громадянської позиції виступали українсько-старшинські родини, фамільні клани, представники багатьох поколінь яких давали яскравих представників національної культури, науки, мистецтва, громадської думки, літератури, історіографії. Варті уваги такі харизматичні українські клани, як рід Марковичів-Маркевичів, Максимовичів-Тимківських, Ханенків-Терещенків, Репніних-Волконських-Розумовських, Білозерських-Кулішів, Драгоманових-Косачів, Антоновичів, Грушевських-Шамраїв та ін. Таке розмаїття форм інтелектуальних співтовариств, родинно-сімейно-сусідських, культурно-громадських, науково-корпоративних, освітніх об'єднань і груп створювало умови для використання цих локальних, відкритих і динамічних інтелектуальних об'єднань для легітимації саме українських форм розумово-освітніх практик в імперському культурному дискурсі.

Варто враховувати й такий чинник українського духовно-інтелектуального життя, як його надмірна політизація, що властива сильним карально-бюрократичним режимам, якими були Російська та Австрійська імперії. Утім, якщо в умовах несвободи духовна енергія російських інтелектуалів була спрямована на витвір релігійно-філософських та соціально-політичних утопій, то культурні зусилля українських інтелектуалів зосереджувались на справі оборони історичного буття українського народу, визначення його національно-політичної ідентичності³. В умовах політизації духовно-інтелектуального життя українства відбувався процес сублімації української культури у національну ідею. Через брак державності, механізмів інституціоналізації національних форм освіти, науки, літератури, мистецтва, інтелектуальних і громадських рухів культура перетворюється на національну ідею та психологію. Виникнення мережі й цілих груп мереж інтелектуальних співтовариств на українських теренах формувало душу й тіло української культури протягом усього «довгого ХІХ ст.».

«Інтелектуальне співтовариство» – не просто «базова реальність», це водночас витвір уяви, образ, що конструюється учасниками культурного життя та дослідниками цього життя. Концепт «інтелектуальне співтовариство» слугує інструментом вивчення культурно-освітніх, науково-корпоративних та політичних практик українських інтелектуалів. Відтак історія поняття плавно перетікає в історію науки та культури. Дане слово/поняття перебуває на межі культурної та інтелектуальної історіографій, тобто акумулює чимало смислів та кодів, розшифрувати які спробуємо в подальшому викладі.

Інтелектуальне співтовариство: союз, інститут, сітьове/мережеве суспільство

У нинішній диспозиції панування лінгвістичної свідомості історія понять виступає як метод дослідження. Усяке поняття, як відомо, відточується та уточнюється у процесі авторської аргументації або наявності конкуруючої позиції.

Погляд на історію понять як історію науки актуалізує в історії історичної науки такі риси, як нелінійність та понятійність. Традиційне, кумулятивістське сприйняття історії науки як філіації, або лінійного/прогресивного розвитку ідей, ідеологій, методів зараз поступається уявленню науки як історії проблем. Це означає, що однакові у всі часи проблеми/питання (держава, влада, демократія, народ, історія, політика) продукують відповідно різні відповіді. З історією проблем як нелінійним образом історії науки конкурує образ науки як історії понять. У такому контексті історія понять постає як сукупність процедур інтерпретацій понять відповідно викликам свого часу.

Важливим фактором процедур інтерпретації та репрезентації понять, а ширше, історії науки як історії понять, є «понятійне середовище» (Г.-Г.Гадамер). Будь-яке поняття кристалізується, шліфується у конкретному понятійному просторі, конфігурація якого спочатку звужується до мовного несвідомого («мовний протокол» за Г.Вайтом), потім через побутову мову розширюється до багатосенсності слова/поняття, філософських концептів/абстракцій, аж до історико-понятійної рефлексії, що легітимізується в історії слова-терміна-поняття. Саме «понятійність», за Г.-Г.Гадамером, становить сутність філософії, а також когнітивних наук, до сімейства яких, між іншим, належить й історіографія. Рівень науки, окремої дисципліни визначається розмаїттям та ступенем розвиненості, змістової гнучкості понять. Успішність та результативність обробки фактографічної сировини, джерельного матеріалу зумовлюється лексично-мовним ресурсом, широкими когнітивними функціями слова/терміна (поняття виступає у мовному вигляді терміна). Поняття є продовженням мислі й ніколи не виникає на «порожньому місці», із нічого. Витвір понять не починається «з нуля» (Г.-Г.Гадамер). Сутність науки становить не сукупність фактів, а апарат понять для об-

робки цих «сирих» фактів. «Понятійність» науки сприймається як сенсовність, спроможність науки утворювати паттерни та їх мовно-термінологічні репрезентації.

При з'ясовуванні поняття «інтелектуальне співтовариство» можливо використання різних стратегій. Одна з них – ідеально-типовий метод М.Вебера. Об'єднання у суспільство, за М.Вебером, можливо у вигляді таких ідеальних типів, як «цільовий союз» та «інститут». «Цільовий союз» означає об'єднання його учасників на засадах згоди, порозуміння (домовленостей). Утім, не кожне таке суспільне об'єднання становить «цільовий союз», тому що конститутивними для такого союзу, вважає М.Вебер, мають бути 1) загальні правила та 2) наявність «власних органів» союзу⁴. Поряд із «цільовим союзом», заснованим на домовленостях щодо його цілей, засобів та порядку, М.Вебер виводить ще одну ідеально-типову форму об'єднання у суспільство, а саме – «інститут». На відміну від «цільового союзу», який виникає завдяки добровільному порозумінню, домовленості учасників такого союзу, «інститут» як ідеальний тип об'єднання ґрунтується на 1) «раціональних установах» та 2) «апараті примусу».

Окрім того у М.Вебера знаходимо спробу типологізувати репрезентовані ним типи об'єднань. Так, різновидами «цільового союзу» є мовна чи родинна спільноти, котрі не мають «раціональних настанов». Різновидами «інституту» виступають або «структура політичного співтовариства як держава, або структура релігійного співтовариства як церква».

Інститут, констатує М.Вебер – це «частково раціонально впорядкований союз». На відміну від «союзу», в якому порядок ґрунтується на порозумінні/домовленості, для «інституту» притаманне примусове введення порядку «органами інституту»⁵.

З огляду на веберівську стратегію формулювання понять, «інтелектуальне співтовариство» можна визначити через ідеально-типову пару союз/інститут. Більш того, лексичний ресурс української мови уможливорює процедури поглиблення смислів, уточнення змістових відтінків та лексичних нюансів слів-понять союз/інститут – відповідно: «інтелектуальне співтовариство» та «інтелектуальна спільнота». «Інтелектуальне співтовариство» корелюється з ідеальним типом «цільовий союз», що заснований на принципах добровільності, взаємного порозуміння та домовленостей. У такому контексті «інтелектуальне співтовариство» ідентифікується як аморфне, добровільне об'єднання у вигляді родинних культурних гнізд, гуртків, салонів, клубів за інтересами, неструктурованих громадських організацій, зборів, дружніх товариств. Натомість «інтелектуальні спільноти» – інститути – більш жорстко структуровані об'єднання корпоративного, наукового, політичного спрямування (масонські ложі, таємні політичні організації, політичні гуртки й партії, наукові установи у вигляді кафедр, товариств, шкіл).

Конкуруючою стратегією при експлікації поняття «інтелектуальне співтовариство» слугують теорії «сітьового/мережевого суспільства». Сітьовий підхід дає змогу зосередитись не стільки на пошуку та визначенні типів, як на механізмах формування та функціонування інтелектуальних співтовариств/спільнот, зважаючи на мозаїку форм, організаційну аморфність, ідейну прозорість та формальну неструктурованість, а також їх численні метаморфози та несподівані перевтілення.

Теорія мережевого суспільства (theory of network society) Мануеля Кастельса (Manuel Castells), що виникає у 1990-х рр., фіксує новий тип суспільства, яке створюється потоками інформації. Нове суспільство – це мережа взаємин, нічим не обмежена, відкрита та рухлива. Сітьове/мережеве суспільство – це безшовна мережа взаємин, що розширюється або звужується завдяки інформації та комунікації. Інформаційні технології просякають усі сфери суспільства від економіки до особистого життя та ідентичностей. Сучасна економіка, що живиться ін-

формаційними технологіями перетворюється на складову культури. Політика використовує інформаційні технології задля маніпулювання свідомістю та суспільством. Від інформації залежить і влада, яка є грою з культурними кодами. Сітьове/мережеве суспільство трансформує соціальний та особистий досвід, змінює ідентичності. Криза теорій нації/держави, відмовившись від старих структур влади, створює нові колективні ідентичності в межах інформатизованої культури. У нинішніх умовах влада виходить з-під впливу/контролю таких традиційних інститутів, як держава, бізнес, церква. Влада начебто розчиняється у комунікаційних та інформаційних мережах. «Нова влада», вважає М.Кастельс, міститься «у кодах та образах репрезентації», довкола яких суспільство організує свої інститути, а люди влаштовують життя та визначають власну поведінку⁶. Базовими поняттями сітьової теорії є «інформація» та «культура». У новому типі суспільства основою соціальної інтеграції не є ані виробництво, ані класова боротьба, ані правові культурні норми, ані моральний імператив, а здебільшого інформація. Саме інформаційна культура зв'язує та інтегрує сучасне суспільство. Сітьовий підхід репрезентує суспільство не як систему, а радше як безшовну та рухливу структуру, як мережу відносин та потоків інформації.

Сітьовий/мережевий підхід у сфері інтелектуальної історії був апробований Рендаллом Коллінзом (Randall Collins). У своєму масштабному дослідженні «Соціологія філософій» (1998 р.) він конструює історію філософії як історію груп, друзів, партнерів з обговорення та тісних гуртків. Р.Коллінз застосовує метод моделювання інтелектуальних мереж. Внутрішня структура інтелектуальних мереж функціонує у вигляді трьох складових: 1) вертикальних ланцюжків або т.зв. «міжпоколінних мереж» зв'язків на зразок учитель/учень (наприклад, Фалес/Анаксимандр/Анаксимен, або Брентано/Гуссерль/Гайдеггер/Гадамер/Арендт); 2) «горизонтальних альянсів», тобто взаємопов'язаних послідовних груп інтелектуалів (класичний приклад – Піфагор/Сократ/Платон/Аристотель, або Віденський гурток 1920/30-х рр. та гурток французьких екзистенціалістів 1930/40-х рр.). У російському інтелектуальному просторі аналог таких послідовних горизонтальних груп слов'янофіли – західники, в українському – кириломефодіївці – «Основа» – коло київських інтелектуалів-старогородців; 3) важливою складовою інтелектуального поля є структурне суперництво. Видатні мислителі, на думку Р.Коллінза, зазвичай постають як пари/тріади. Лінії суперництва (інтелектуального партнерства/конкуренції) сучасників простежуються у всі часи на будь-якому локальному матеріалі. Паттерн творчості сучасників-опонентів (суперництво) Р.Коллінз вважає універсальним – від класичних пар Геракліт/Парменід або Епікур/Зенон Стоїк аж до сьогодення⁷.

До речі, ідея структурного суперництва інтелектуалів-сучасників Р.Коллінза корелюється з тезою М.Вебера про боротьбу, що притаманна всім без винятку соціальним об'єднанням. А, відтак, на думку М.Вебера, у більшості актів боротьби існує певний ступень суспільного об'єднання або порозуміння. Це означає, що боротьба (суперництво, партнерство, протистояння, конфлікт) є атрибутом будь-якого соціального об'єднання, зокрема інтелектуального співтовариства. Від лицарських турнірів, судового двобою або товариського поединку «корпорантів» до спортивних змагань повсюди знаходимо об'єднання у спільноти сторін, які борються⁸. Цілком очевидно, такий перегук думок і підходів М.Вебера та Р.Коллінза щодо розуміння суперництва/боротьби ілюструє вертикальну лінію їх власних інтелектуальних зв'язків.

Соціологію філософій Р.Коллінз репрезентує як нову дисципліну, що знаходиться між соціологією та історією науки й називає її «соціологією інтелектуального розвитку». Предметом нової дисципліни є не постаті мислителів та їх вчення, а мережі особистих зв'язків/знайомств між ними. Винаходом Р.Коллінза стали т.зв. «мережеві мапи» – схеми особистих знайомств мислителів, уче-

них, філософів (усього 2670 осіб). Р.Коллінз оперує поняттям «інтелектуальні ритуали», тобто норми та звичаї взаємодії інтелектуалів (утворення груп, обговорення проблем, обмін «культурним капіталом» та «емоційною енергією»), а також поняттям суперництва за «простір уваги»⁹.

Таким чином, методологія інтелектуальних мереж, апробована Р.Коллінзом, дає певний імпульс та понятійно-технічний ресурс для процедур концептуалізації категорії «інтелектуальне співтовариство», яке широко використовується в сучасних дискурсивних практиках, але й досі не стало об'єктом теоретичної рефлексії.

Концептуалізація поняття «інтелектуальне співтовариство»

З огляду на наведені вище теоретичні напрацювання поняття «інтелектуальне співтовариство» можна визначити як динамічну й гнучку мережеву структуру комунікаційних та інформаційних практик інтелектуалів. Експлікацію сенсів даного концепту варто розпочати з ключового слова «інтелектуал». У сучасній літературі став помітним відхід від досвіду спрощеного, примітивного отожднювання інтелектуала із представниками «вільних професій» – журналістом, письменником, ученим, або юристом, політиком, бізнесменом. Інтелектуал, насправді, той, хто живе напруженим інтелектуальним життям, маркерами/ознаками якого є особлива поведінкова модель, мовний код, зовнішній вигляд, стиль життя та мислення, коло читання, спілкування, політична культура, незалежна громадянська позиція (хтось сказав, що інтелектуал завжди має перебувати в опозиції до будь-якої влади, політичного режиму). Справжній інтелектуал має свою особливу життєву і професійну мотивацію та волю протистояти колективним упередженням та ілюзіям, сам виступає творцем соціальної міфології у вигляді політичних ідеологій, наукових програм, культурних проєктів, правових норм, моральних стандартів.

Інтелектуальний клас (термін Ж.-Ф.Ліотара¹⁰) представлений різними типами інтелектуалів. Існують певні класифікації інтелектуальних типів. П.Бурдьє розрізняє такі типи, як інтелектуал-спеціаліст із конкретних питань; фахівець «на всі руки»; інтелектуал-одинак, така собі міфічна постать; інтелектуал-менеджер¹¹. Р.Коллінз ідентифікує ще один тип інтелектуала – «інтелектуальний герой», себто геній¹². В українському інтелектуальному просторі роль «інтелектуального героя», генія нації належить Т.Шевченку, а образ інтелектуала-менеджера блискуче репрезентує М.Грушевський. Інтелектуал-одинак відразу викликає в уяві образ типового інтроверта, зануреного у свій внутрішній світ, не стільки на словах, скільки у думках, зосередженого не на зовнішній поведінці, учинках, а внутрішній роботі мислі. Це знайомий в українській культурній традиції тип «сковородинської людини».

Образ інтелектуала має культурно-національні ознаки/характеристики і є ситуативним. Так, французький інтелектуал усвідомлює себе як опонента, таку собі протизвагу владі й своє завдання вбачає у символічній боротьбі за справедливість, демократію, ліберальні цінності¹³. Образ англо-американського інтелектуала в зображенні Річарда Гофштадтера (Richard Hofstadter) та Стівена Колліні (Stefan Collini) має «антиінтелектуальний» характер. Англосаксонському інтелектуалу, на протизвагу французькому, були властиві насамперед здоровий глузд, а не «політична запальність», прагматичний емпіризм, а не абстрактний раціоналізм, іронія замість патетики та пихатості¹⁴. На думку Вільяма Дюваля, зі зникненням «великих наративів», що поступилися «особистому знанню», місце «універсалізуючого інтелектуала» посів технік, фахівець, університетський професор¹⁵.

Для російського інтелектуала властива майже повна сублімація його духовно-інтелектуального потенціалу у творенні релігійно-філософських та соціально-

політичних утопій, прояв небаченого злету духа, жертвності, моральності й водночас розмах стихійно-деструктивних дій, акультурних рухів (як політичний терор, тоталітаризм, репресії).

В українській культурній свідомості протягом тривалого часу витворювався та культивувався міф про українського інтелектуала як носія національної ідеї, історична та моральна місія якого полягала у пробудженні самосвідомості українського народу¹⁶. Політична поведінка українського інтелектуала була підпорядкована українським інтересам й зумовлена національною ідеологією. Проти-стояння владі у діях та життєвих сценаріях українських інтелектуалів здебільшого набувало форм культурної, моральної або мовної опозиції до режиму, чи то імперського, радянського, пострадянського тощо. Типовими рисами українського інтелектуала є надмірна ідеологізація культурних практик, емоційна екзальтація та брак політичної волі, вождізму, особистісної харизми, апеляція до «свідомості споминів», котра обернена в минуле.

Структуру інтелектуального співтовариства становлять різні форми комунікації, інтелектуальної взаємодії, інформаційного обміну ідеями, символами, ідеологіями, текстами, програмами, думками. «Архетипи взаємодії» (Е.Дюркгайм), тобто спілкування, комунікації об'єднують людей у співтовариства, союзи, інститути. Форми комунікації – різноманітні за джерелом походження, змістом та результатом. Архетипи інтелектуальної взаємодії виникають у сімейному колі, оточенні сусідів, родичів, друзів, партнерів по обговоренню, об'єднаних спільними інтересами, уподобаннями та працею. Інтелектуальне спілкування відбувається у тісних гуртках друзів, однодумців, аристократичних салонах знаті, демократичних вітальнях учених, митців, літераторів, закритих ложах, політичних організаціях, партіях і союзах. Інтелектуальні комунікації – це не тільки творення та обмін текстами, думками, а також коло читання, дискусії, лекції, видавнича діяльність, журнали. Еволюція форм інтелектуальної комунікації протягом кількох поколінь інтелектуалів та ситуація інтелектуальної конкуренції призводять до зростання рівня абстракції й підвищенню рефлексії суб'єктів комунікаційного процесу.

Об'єднання інтелектуалів у співтовариство, тобто структурування певного інтелектуального простору, зумовлене конкретними обставинами та постійною зміною мікроситуацій, з яких складається життя конкретної людини.

По-перше, Р.Коллінз звернув увагу на такі обставини, коли відомі у майбутньому особистості, як правило, були знайомі і спілкувалися задовго до того, як здобули визнання (згадаємо, наприклад, що протопіп Авакум та майбутній патріарх Никон походили з однієї місцевості й були знайомі задовго до їх релігійно-політичного протистояння). По-друге, успіх одного з учасників інтелектуального об'єднання обов'язково породжує, «тягне» за собою успіх інших корпорантів. По-третє, аморфний інтелектуально-духовний простір або сформована інтелектуальна спільнота структуруються ситуацією інтелектуального партнерства/суперництва, котра (ситуація) супроводжується відкритою чи прихованою боротьбою за лідерство, пріоритет, можливість опинитися у центрі «простору уваги». Саме конфлікт, особистісний, соціальний, ідейний, культурний є енергетичним джерелом творчості (Р.Коллінз).

Для характеристики творчого тону інтелектуала використовується поняття «культурного капіталу» Цікаво, що П.Бурдье та Р.Коллінз послуговуються цим поняттям, але розуміють кожний по-своєму. Щоправда, обидва вони сприймають культурний капітал (КК) як сукупність попередніх та набутих знань. Значущість інтелектуала визначається як доступом до найбільшого обсягу КК, що слугує підмурком для генерації нових ідей, так і «обертанням» КК із прискореною швидкістю. Природним є й той факт, що творчі люди мають непереборне бажання формулювати власні судження, котрі підживлюється раннім дос-

відом, прагненням ще з дитинства отримати незалежність і доступ до «нових порцій досвіду».

У соціології філософій Р.Коллінз широко використовує поняття «емоційна енергія» (ЕЕ), під якою розуміє творчий ентузіазм, властивий інтелектуалу чи групі інтелектуалів. Емоційна енергія («емоційний капітал»), вважає Р.Коллінз, має різні рівні інтенсивності та наповненості. Найвищий – це ентузіазм; середній – стан меншої емоційності й інтенсивності; нижчий рівень дорівнює полюсу депресій, поганого самопочуття, відсутності ініціативи.

Цікаві схеми розподілу емоційної енергії в інтелектуальному, зокрема науковому, середовищі. Депресії, «блокування письма» зміщення/переключення уваги з інтелектуальних занять на буденний світ – це найбільш типовий шлях звичайного інтелектуала, рухаючись яким він втрачає можливість залишити після себе хоча б якийсь слід і випадає з даного простору. На жаль, більшість людей, які перебувають в інтелектуальному полі, констатує Р.Коллінз, назавжди залишаються у такому «перехідному стані».

Емоційна енергія, на відміну від простих емоцій і чуттєвих поривів (страх, радість, гнів тощо) – явище довготривале. Джерелом емоційної енергії є архетипи спілкування, комунікації та «інтерактивні ритуали» (interactive rituals) – обговорення, лекції, дискусії, читання, письмо.

Більш того, у духовно-інтелектуальному середовищі спостерігається явище коливання емоційної енергії. Так, домінування, лідерство у групі збільшує ЕЕ інтелектуала й, навпаки, низький груповий статус суттєво знижує інтенсивність його емоційної енергії. Справа в тім, що успіх, а будь-який інтелектуал це знає з власного досвіду, породжує новий успіх, провал призводить до спаду, низки інтелектуальних невдач, зниженню ЕЕ.

Сполучення емоційного енергії (ЕЕ) та культурного капіталу (КК) структурує духовний світ інтелектуала, визначає його місце у мережевій структурі (старі/нові зв'язки) інтелектуального співтовариства¹⁷.

Механізм утворення інтелектуального співтовариства пов'язаний із появою лідера або організаційного ядра, що кристалізується довкола товариського чи родинного кола, гуртка друзів або партнерів по спілкуванню, навколо університетської кафедри чи впливового часопису. Так, гості маєтку харківського діди-ча Олександра Паліцина, які обговорювали літературно-філософські, громадські та пекучі політичні питання створили інтелектуальне співтовариство, відоме під назвою «Попівська академія», а представники бюрократичної верхівки та навколишнього впливового панства, які гуртувалися у столиці новоутвореного Новгород-Сіверського намісництва – патріотичний аристократичний гурток, що живився мріями про повернення колишньої автономії України-Малоросії. На початку 1840-х рр. у Києві П.Куліш та М.Костомаров акумулювали навколо себе ядро однодумців, партнерів по обговоренню, які згодом створили напівтаємну політичну організацію Кирило-Мефодіївське братство. Студентські гміни польського та українського походження, що конкурували між собою в київському університетському середовищі кінця 1850 – початку 1860-х рр., через розкол, дискусії, роз'єднання та об'єднання утворили першу українську Громаду, а згодом цілу мережу таких громад активного українства, котрі постійно зазнавали утисків з боку імперської бюрократичної машини. Учасники «Руської трійці» водночас репрезентували організаційне ядро та склад львівського інтелектуального співтовариства національно-романтично налаштованих студентів/семінаристів.

Показово, що інтелектуальні співтовариства виникали із соціально-однорідних елементів – освіченого панства (аристократичні салони), офіцерства та чиновництва (масонські ложі, декабристські організації), студентів і викладачів (гурток харківських романтиків, Київська громада, «Руська трійця»), діячів

церкви (гуртки русинських інтелектуалів О.Духновича, І.Могилянського А.Добрянського на Галичині та Закарпатті). До речі, учасники інтелектуальних співтовариств, як правило, мали власну рефлексію, усвідомлюючи свою групову належність та статусну ідентичність.

Змістовою складовою поняття «інтелектуальне співтовариство» є інформаційний ресурс. Інтелектуальне співтовариство може виникнути у певному інформаційно-окресленому полі. Учасники інтелектуального співтовариства поглинають і продукують інформацію у вигляді ідей-емблем, ідей-проектів, ідеологій, програм, текстів. Водночас конкретні інтелектуальні співтовариства не продукують ціннісних та філософських систем, наукових теорій та схем, вони швидше пристосовують їх до відповідних ситуацій, артикулюють і поширюють ті з них, що затребувані суспільством через свої різноманітні соціокультурні практики. Умовою входження у певне інтелектуальне співтовариство є володіння відповідним культурно-освітнім капіталом.

Інтелектуальні спільноти генерують ідеї-символи, що створюють інтелектуальне напруження та об'єднують людей, партнерів і сучасників-опонентів. Така група інтелектуалів сама породжує харизму (Р.Коллінз). Результати творчості у вигляді різноманітної інформації циркулюють в інтелектуальному середовищі, генеруючи творчу, емоційну енергію для всіх, хто належить до цього середовища.

Інтелектуальне співтовариство виступає також і носієм цінностей – етичних, ментальних, соціальних і світоглядних. Саме моральні імперативи, поєднуючи теорію з практикою, створюють символічну владу у відповідних контекстах та конкретно-історичних ситуаціях. Символічну владу активного українства представлено у розгалуженій мережі гуртків, що сповідували й поширювали принципи національної ідеології. У сфері історичної науки така символічна влада належала М.Грушевському та його інтелектуальному оточенню, завдяки зусиллям якого «звичайна» схема української історії була розгорнута у цілісну історичну ідеологію.

До повноважень інтелектуальних співтовариств на українському ґрунті входить легітимація культурного дискурсу – утворення й поширення різноманітних культурно-освітніх практик (установ, українознавчих часописів, наукових інституцій, університетських кафедр, наукових шкіл), продовження культурних традицій, збереження цінностей. У ситуації інституціональної нелегітимності культурно-освітніх та наукових установ на українських теренах саме інтелектуальні співтовариства структурували громадсько-політичні та інтелектуальні рухи. Із гуртків, салонів, неформальних груп, родинних «культурних гнізд», які генерували покоління українських інтелектуалів, виникали наукові інституції, освітні заклади, закладалися академічні традиції, культурно-громадські рухи (наприклад, добре розгалужена мережа громад, згодом «Просвіт»).

На ґрунті різноманітних гуртків (харківських романтиків, редакційних гуртків «Основи» та «Киевской старины»), товариських груп або партнерів по обговоренню (київське оточення П.Куліша та М.Костомарова, Перша громада на чолі з В.Антоновичем і Т.Рильським, Стара київська громада або гурток київських інтелектуалів 1870-х рр.), офіційних імперських наукових інституцій та закладів (Товариство історії та старожитностей російських при Московському університеті з його періодичним органом «ЧОИДР», Одеське товариство історії та старожитностей, Київська археографічна комісія, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, археологічні з'їзди), а також політичних об'єднань (Кирило-Мефодіївське товариство) було утворено організаційне ядро української історичної науки. Як результат, вибудувалась українська «академічна лінія»: Південно-Західний відділ Російського географічного товариства – НТШ – УНТ – ВУАН.

Через мережу гуртків інтелектуалів відбувалось структурування суспільних рухів в Україні, витворювалась лінія українських політичних альянсів: Новгород-Сіверський гурток патріотів-автономістів – таємне Малоросійське товариство В.Лукашевича – Кирило-Мефодіївське товариство – редакційний гурток часопису «Основа» – Київський гурток 1870-х рр., як ідейно-організаційне ядро українського громадського руху – Братство тарасівців – студентські гуртки кінця 1890-х рр. – перші політичні партії в Україні початку 1900-х рр.

Українські культурні рухи конституювались також через мережу літературно-мистецьких гуртків, театральних труп, аморфних об'єднань митців, що в особі інтелектуальних героїв і поодиноких мислителів пройшли шлях від українського бароко до української сецесії і модерна братів В. та Ф.Кричевських та авангарду К.Малевича й О.Архипенка.

Історіографічні спостереження та методологічні імплікації

Проблема інтелектуальних співтовариств насправді ніколи не зникала з поля літератури, починаючи від її «мемуарної фази» і дотепер – ішлося лише про стадії активності або мовчання/замовчування.

Найчастіше інтелектуальні співтовариства розглядались у дискурсі літературознавства. Так, наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. спостерігався справжній вибух інтересу до різноманітних інтелектуальних співтовариств, зокрема літературних салонів і гуртків. В оригінальному виданні «Литературные кружки и салоны», підготовленому учасниками семінару з «літературного побуту» в Російському інституті історії мистецтв (Ленінград) під керівництвом Б.Ейхенбаума (1929 р.) був репрезентований новий підхід до вивчення життя літературних гуртків і салонів за допомогою монтування свідчень учасників та діячів цих літературно-культурних об'єднань (мемуарів, записок, листування, щоденників, споминів тощо). У розпорядженні укладачів цього видання були матеріали щодо 400 таких гуртків і салонів, утім до книги ввійшли свідчення сучасників лише про 30 таких об'єднань. Автори пояснювали відбір впливом цих гуртків/салонів на культурно-громадське життя свого часу та розвій літературного процесу, або ж їх маловідомістю¹⁸.

До речі, автори 1920–1930-х рр. Б.Ейхенбаум, С.Рейсер, М.Аронсон, В.Гіппіус, Н.Бродський широко вживають поняття «літературний побут», під яким Б.Ейхенбаум розуміє «зовнішнє життя літератури», тобто «літературне виробництво» – видання книг, журналів, поезій, романів. Це зовнішнє життя літератури він називає «естрадою», на відміну від внутрішнього – «літературного побуту». «Літературно-побутове» значення мали численні салони й гуртки. Еволюцію «літературного побуту» Б.Ейхенбаум вбачає у переході від «домашності, родинності» культури до «салонності», яка у середині XIX ст. поступається професіоналізму, що призводить до занепаду гуртково-салонного життя в північних столицях імперії. Щоправда, відродження, підйом салонного життя дослідники 1920-х рр. пов'язують із виникненням численних літературно-художніх угруповань, гуртків та салонів на зламі XIX–XX століть – акмеїстів, символістів, кубофутуристів, які були просто «насичені гуртковою семантикою»¹⁹.

Автори 1920-х рр. ідентифікують салони та гуртки як надзвичайне культурне явище першої половини XIX ст. та вважають його аж ніяк не випадковим. Зокрема М.Аронсон відтворює виразний образ столичних салонів із соціокультурними акцентами. Для XIX ст. взагалі властива «літературність культури», російська ж культура початку цього століття була «літературна наскрізь», що зумовило активну роль салонів і гуртків у культурного-громадському житті та розвитку літератури не лише північних столиць, але на культурній периферії імперських околиць.

Історію салонно-гурткового життя виводять із Франції XVI ст., у Росії ж гуртки та салони поширюються у XVIII ст. через малорозвиненість «книжкової індустрії». Саме салони й гуртки здійснювали зв'язок між автором й читачами, а також між самими літераторами (тут замовлялись рецензії, читались та обговорювались нові твори, поширювались літературні новини, (щоправда, у салоні Ф.Толстого-Американця найбільше опікувались відпочинком та дозвіллям літераторів). Уважалося, що гуртки більше пов'язані з «літературним виробництвом», тобто літераторами, авторами творів, а салони – з читацькою публікою, де ці твори обговорювались.

Узвичаєними формами культурно-інтелектуального життя були салони – гуртки – вечори. Різниця між салоном і гуртком полягала у соціальному статусі та віці господарів, у тривалості існування та більшій пов'язаності салону із «літературним побутом».

Гуртки були короточасними і виконували певні літературні завдання, зрештою аналізували які, припиняли своє існування. Гуртки зазвичай виникали в надрах салону, як його інтелектуальне ядро, невеличка й неусталена група. Так, А.Хом'яков був у центрі салону А.Славіної. За спогадами М.Погодіна, слов'янофіли взагалі збирались випадково, за чийсь запрошенням, і здебільшого «толковали вдвоєм или втроєм, не имели никогда специальных намерений ... между ними господствовала совершенная свобода». Саме в салонах виникає слов'янофілізм, а в гуртках – західництво. М.Аронсон також розрізняє гуртки «діалогічного типу», які переважали у 1820-х рр., де жваво обговорювались, змінювались твори, встановлювались нові «літературні цінності» («Арзамас», гурток любоводів) та «монологічного типу» гуртки 1830-х рр., де домінувала сильна особистість, яка гуртувала навколо себе прихильників та однодумців (вечори у Н.Кукольника, пізніше гурток В.Белінського).

Спостерігалось і таке цікаве явище, як об'єднання салонів і гуртків у групи, у межах яких існував щільний зв'язок, унаслідок чого виникали справжні «гурткові і салонні ланцюги». Так, любоводи були пов'язані з гуртком С.Раїча, салоном З.Волконської, «гуртком архівних юнаків». Гроно салонів виникає навколо інтелектуального оточення А.Славіної. «Суботи» Сергія Аксакова були пов'язані з літературно-театральними гуртками Ф.Кокошкіна, кн. А.Шаховського. Через салонні групи та «гурткові ланцюги» поширювались нові ідеї, твори, літературні новинки.

Услід за салонами дослідник простежує еволюцію таких форм літературно-інтелектуальних об'єднань, як «вечори». Вечори пов'язані із традицією «домашніх читань» та салонного спілкування, практикою авторських читань на вечорах, які згодом трансформувались у публічні або університетські читання (1859–1862 рр.), на яких увага публіки зосереджувалась здебільшого не на літературному творі, а його авторові. Публіці було цікаво побачити й послухати чи то письменника, поета, чи університетського професора. Відомо, що у публічних читаннях в Петербурзі брав участь Т.Шевченко (разом із Ф.Достоевським) і мав приголомшливий успіх.

Занепад гуртково-салонного життя зумовлювався піднесенням «книжкової індустрії», завдяки чому стали можливі літературні об'єднання, не пов'язані із місцем і часом спілкування/зустрічей, а також виникла можливість донести нові ідеї й твори до читачів, які не мали змоги відвідувати салони. «Зустрічі» читача з автором та літераторів між собою почали відбуватись не у салонах, вітальнях і на вечорах, а в редакціях журналів, видавництвах. Місце гуртка та салону заступає журнал. Наступна причина розпаду гуртків і салонів – поява «літературного професіоналізму», ознаками якого слугували оплата літературної праці та розподіл праці/обов'язків у журналі.

У вигляді методологічної вставки можемо подати наші міркування щодо типології салонів. Салони існували у формі журфіксів та вечорів. Журфікс (фр.

«jour fixe» – певний день) – спеціальний день тижня, призначений для прийому гостей (наприклад, «середа» Н.Кукольника, «четверги» Н.Греча, «суботи» С.Аксакова тощо). Із журфіксами у вигляді «обідів» конкурували «вечори» – усталені дні зустрічей вузького товариства. Форми раутів, вечорів, журфіксів були дуже мінливими, неусталеними, навіть дивовижними. Наприклад, салон Алексея Оленіна, директора Публічної бібліотеки і президента Академії мистецтв, члена Російської академії наук, не мав усталених форм – чітко «визначених jour fixe»ів в Оленіних не було, збирались майже щоденно та залишались зазвичай аж за північ у дружніх бесідах, жартах та критиці творів близьких друзів дому – художників, музикантів, письменників»²⁰.

Салон гр. Михайла Вієльгорського являв «меценатський тип» салону. Хазяїн салону, високопосадовець, наближений до царської родини, аматор і меценат протегував молодим музикантам та літераторам, його салон був «на три чверті музично-артистичним». Більш літературний характер мав салон зятя М.Вієльгорського Владіміра Соллогуба, частими відвідувачами якого були Ф.Достоевський, Ф.Тютчев та ін. (усього 20–25 осіб). Салон В.Соллогуба вважався зразком «високопоставленого» та водночас «демократичного» салону.

Певної «демократичності» прагнув кн. Владімір Одоєвський, у салоні якого відвідувачі «збирались не щоденно, не випадково, а у певні дні, так звані jour fixes». Це були знані в Петербурзі «суботи» В.Одоєвського. Предметом спілкування відвідувачів салону були літературні, музичні, культурно-громадські теми, анекдоти, обмін побутовими новинами, не бракувало жартів та «дурацеств». Водночас салом та склад його відвідувачів мали амбівалентний характер. Тут збирались аристократи та різночинці, звідси й властивий салону «антагонізм» між «вітальнею та кабінетом». В.Одоєвський волів поєднати у своєму салоні письменників-аристократів та літераторів-різночинців. Літературно-музичний салон В.Одоєвського залишався «довгожителем» салонного життя, проіснувавши з невеликими перервами з 1826 аж до 1869 р.²¹

Салонно-гурткове життя залишається дотепер «незораним» полем мікроісторичного аналізу культурно-інтелектуальної історії, «літературного побуту», стилю життя інтелектуалів, їх оточення, боротьби літературних партій та інтелектуальних рухів XIX ст.

Малоопрацьованою є проблема періодизації салонно-гурткового життя як культурного явища епохи. З огляду на доступні нам матеріали літературної історіографії спробуємо запропонувати своє розумінні даної проблеми.

Перші гуртки та салони виникають у 1810–1820-х рр.; у 1820–1830-х рр. салонно-гуртковий побут досягає піку; у 1840-х рр. виникають редакційні гуртки («Современник», «Отечественные записки»), у центрі яких постають проблеми організації літературно-журнальної індустрії та суспільно-політичні питання. У 1850–1860-х рр. салони і гуртки зникають як культурно-літературне явище, окремі гуртки стають організаційним ядром інтелектуальних та громадських рухів.

Зрозуміло, що у просторі нашої уваги перебувають українські мотиви гуртково-салонного життя російських столиць першої половини XIX ст. Салони і гуртки дають уявлення про літературно-інтелектуальний побут і стиль життя інтелектуалів-українців, які жили в культурному світі північних столиць, і зберігали український колорит. Ідеться і про господарів салонів/гуртків, і їх відвідувачів. Про український колорит столичного салонного життя свідчать т.зв. «обіди» С.Аксакова, про які відомо зі щоденника О.Бодянського. «Обіди» Аксакових інколи перетворювались на «вареники», коли до них сходились відомі земляки-«малоросіяни» М.Гоголь, М.Максимович, О.Бодянський, спілкування з якими супроводжувалось літературно-науковими розмовами, музикуванням на фортепіано та «малоросійськими» співами. Під «варениками», нотував О.Бо-

дяньський, «разумеется обед у Сергея Тимофеевича Аксакова, по воскресеньям, где непременно блюдом были всегда вареники для трёх хохлов: Гоголя, М.А.Максимовича и меня, а после обеда, спустя час-другой песни малороссийские под фортепиано, распеваемые второй дочерью хозяина, Надеждою Сергеевною, голос которой очень мелодический. Обыкновенно при этом Максимович подпевал. Песни пелись по «голосам малороссийских песен», изданных Максимовичем, и кой-каким другим сборникам (Вацлава из Олеска), где голоса на фортепиано положены известным музыкантом Липинским»²².

Веселою, навіть епатажною була атмосфера «вечорів» Нестора Кукольника, товариша М.Гоголя по Ніжинській гімназії, з яких, як уважають дослідники, і почалася літературно-художня богема. На «середах» Н.Кукольника збиралось до 80 осіб, земляків-«малоросів», літераторів, офіцерів, урядовців середньої руки, художників, музикантів, акторів. На цих вечорах царював культ «високого мистецтва», який мирно уживався «с п'яним разгулом» (І.Панаєв). Тут лунали імпровізації та романси М.Глінки, бавились карикатурами Степанова та самого Карла Брюллова. До речі, «триумвірат» Кукольник – Глінка – Брюллов став ядром та «мотором» епатажних «серед» Н.Кукольника. Про побут «вечорів» свідчить «культура прізвиськ» та «своїх слівців». Сам гурток іменували «біржею» або «комітетом», Н.Кукольник мав у найближчому колі прізвисько «Клюкольник» та «Єпископ» (М.Гоголь називав його «Возвышенный» через пишномовність стилю), Я.Яненко – П'яненко, К.Брюллов – «Карл Великий».

На «середах» Н.Кукольника з літераторів були присутні Н.Греч, Ф.Булгарін, О.Сенковський, Н.Полевой, члени гуртка В.Белінського, які протистояли партії «літераторів-аристократів». Сам Н.Кукольник у щоденнику визнавав, що свідомо уникав товариства Пушкіна і «взагалі аристократії». Для вечорів Н.Кукольника притаманним був щільний зв'язок творчості з богемою, творча праця сполучалась з «угарною обстановкою богемы «Несторовой биржи», не знаючої салонних приличий и тесными узами связанной с операми Глинки, картинами Брюллова и драмами Кукольника». У гуртку Н.Кукольника відбувався синтез мистецтв на засадах романтизму – музику для опери «Життя за царя» («Іван Сусанін») писав М.Глінка, декорації – К.Брюллов, а в лібрето присутні вірші Н.Кукольника.

Демократичний характер мали вечори іншого петербурзького українця Євгена Гребінки – викладача кадетського корпусу й популярного літератора. Вечори Є.Гребінки розпочались в середині 1830-х рр. й обірвались із його смертю у 1848 р. Навколо Є.Гребінки виник гурток земляків-«малоросів», серед яких були офіцери, урядовці художники, літератори: М.Прокопович, Н.Кукольник, Т.Шевченко, бували також В.Даль, П.Єршов, Н.Язиков та інші. Оточення Є.Гребінки становило ядро демократично-різноманітнього українського земляцтва на противагу відомим попереднім земляцтвам «петербурзьких малоросів», котрі гуртувалось навколо кн. О.Безбородька та Д.Трощинського. Вечори Є.Гребінки були відомі у петербурзьких колах «малороссийским гостеприимством и хлебосольством». Як згадує сучасник, на цих вечорах практикувалось суто «малоросійське» частування: «сало, початки, варення, запіканка, варенець».

На відміну від богемних «збіговиськ» Н.Кукольника вечори Є.Гребінки проходили спокійно, де читали, сперечались «без малейшего озлобления», весело розповідали анекдоти, усілякі пригоди²³.

У літературі зустрічаємо цікаві згадки про салони вельмож і царських сановників українського походження, які відігравали не останню роль у салонно-літературному житті столиці. Ідеться про салони Трощинського – Хілкової та Полторацьких. Салон дочки Трощинського кн. Хілкової являв не *jour fixe*, а щоденні зібрання, як прийнято у знаті, на яких усе, що виходило з-під пера В.Жуковського, К.Батюшкова, кн. А.Шаховського негайно прочитувалось і «ставало пред-

метом самых живых толков». Постійними гостями салону Хілкової були земляки Трощинського – Василь Капніст, Микола Гнедич, Аркадій Родзянко. Вони з'являлись у вітальні кн. Хілкової зі щойно виданими книжками й нічого не друкували без попереднього обговорення тут, у салоні. Літературно-музичним був салон Полторацьких, в якому бували Г.Державін, Н.Карамзін, А.Оленін, І.Крилов, М.Гнедич та В.Капніст, а також чимало художників, музикантів і вчених²⁴.

Узагальнюючий образ світського салону першої половини ХІХ ст. реконструює сучасна французька дослідниця Анна Мартен-Фюж'є. Париж, як відомо, виступав «законодавцем мод» у салонному житті. Такі паттерни французької культури, як мова (французька – «мова салонів»), мода, етикет, інтер'єр, декор, манери, модель поведінки у вищому світі були домінуючими у тогочасній Європі. Салонне життя, на думку А.Мартен-Фюж'є, не було винятковою прерогативою вищих класів. Навпаки, світське життя аристократів слугувало зразком і для т.зв. середнього класу. У ті часи вважалось, що родина, яка досягла рівня дрібного буржуа, мала два способи засвідчити про це – завести покоївку та призначити день для прийомів.

Вечори буржуа нагадували вечори у вищому світі. Зрозуміло, що Париж (як, до речі, Петербург та Москва) мав свою «світську біографію», а хазяїн салону використовував цілий набір «світських стратегій», наприклад, таку, як організація «малих вечорів» для вузького кола обраних, які влаштовувались не стільки для самих щасливчиків, а, радше, для тих, хто не був включений до складу запрошених. Списки запрошених слугували «корисним знаряддям» для досягнення успіху «у світі». Салони Парижу мали свій специфічний склад: денді, літератори, модниці, «сині панчохи» та всілякі знаменитості. Світське життя мало свій ритм і було доволі регламентованим. Черговий сезон салонного життя розпочинався у грудні, тривав до Пасхи й поділявся на дві частини – до і після Великого посту. До посту світ був зайнятий світськими раутами, танцями, балами, маскарадами, костюмованими та благодійними балами під час Масляної, під час посту танцювали менше, переважно слухали музику. Протягом травня панство залишало столицю, від'їжджаючи на літо у свої маєтки та заміські будинки. Цікаво, що англійці діяли навпаки: зиму проводили у своїх маєтках, де розважалися полюванням із собаками, а з наближенням тепла поверталися до Лондона. Канікули у студентів та учнів тривали із середини серпня до початку жовтня. Модний молодий чоловік, денді, не міг показатися у Парижі у вересні, тому що жовтень був увесь присвячений полюванню. Світське товариство поверталось до столиці у листопаді. Звичайно, життя салонів на різних суспільних рівнях мало свої особливості²⁵.

З огляду на досвід літературної історіографії щодо вивчення салонно-гуртового життя російських північних столиць спробуємо реконструювати мапу інтелектуальних зв'язків М.Гоголя:

Петербург кін.1820-х – поч. 1850-х рр.:

«суботи» Петра Плетньова;

«четверги» Ніколая Греча;

«середі» Нестора Кукольника;

«чайні вечори» Миколи Гоголя;

«читання» Миколи Прокоповича;

салон кн. Владіміра Одоєвського;

«вечори високого тону» Васілія Жуковського (М.Гоголь жив у Жуковського у Зимовому палаці наприкінці 1830-х – на поч. 1840-х рр.);

салон гр. Міхаїла Вієльгорського;

«вечори» Владіміра Соллогуба;

салон Александре Смирновій-Россет;

опосередкований зв'язок із царською родиною через А.Смирнову, дружину церемоніймейстера А.О.Росseta, П.Плетньова, С.Уварова.

Москва 1830-х – поч. 1850-х рр.:

салон Авдотії Єлагіної;

«суботи» Сергія Аксакова;

«вечори» Степана Шевирьова;

«вечори» Михайла Погодіна;

салон («суботи») Євдокії Ростопчиної;

гурток («середа») Івана Киреевського;

салон («вівторки») Кароліни Павлової;

«вечори» Ніколая Язикова;

гурток Тімофея Грановського.

Рим 1840-х рр.:

гурток М.Гоголя.

Україна/Малоросія:

ніжинське оточення (гуртки гімназистів, зокрема П.Редкіна та ін.);

зв'язок із родинами Д.Трощинського та В.Капніста;

салон Рєпніних/Балабінних (Яготин, Рим, Одеса);

київське коло, Михайло Юзефович, знайомство з М.Костомаровим, працями Пантелеймона Куліша.

Проблема українських інтелектуальних співтовариств має свою історіографічну ретроспективу. Інтерес до неї виникає ще наприкінці ХІХ ст. в мемуарній літературі та історичній періодиці. У просторі уваги знаходиться «Попівська академія» О.Паліцина²⁶ та її учасники²⁷. На інтелектуальне співтовариство навколо малоросійського генерал-губернатора кн. М.Рєпніна звернув увагу у 1920-х рр. Д.Дорошенко²⁸, В.Міяковський, раніше за проекти Б.Ейхенбаума, В.Гіппіуса, Н.Бродського подає коло кирило-мефодіївців у літературно-побутовому контексті крізь призму їх листування²⁹. У цей період предметом спеціального дослідження стає мережа університетських гуртків, груп, літературних об'єднань харківських романтиків під загальною назвою «Харківська школа романтиків»³⁰.

Із 1939 р. Олександр Оглоблин почав писати перші нариси, які згодом перетворились на його відому працю «Люди старої України» (1946–1958 рр.), що була доопрацьована й видана у 1959 р. У даній роботі автор репрезентує погляд на українську культуру, громадські та інтелектуальні рухи як складну систему, розгалужену мережу родинних, службово-адміністративних, товариських, літературно-наукових зв'язків. Його праця «Люди старої України» на п'ятачку локальної історії Новгород-Сіверського намісництва (1781–1796 рр.) демонструє насправді сітєвий підхід до історії української культури, науково-літературної праці, громадських настроїв та суспільної думки кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст.³¹ Метод О.Оглоблина можна визначити як метод «культурної анатомії», що поєднує вражаючу ерудицію, умілий відбір фактів, постатей, обставин і дає змогу реконструювати унікальну картину інтелектуальних зв'язків та відносин українських інтелектуалів.

Наступна праця О.Оглоблина – «Проблеми українських зв'язків Шевченка» (1972 р.) – переводить питання інтелектуальних комунікацій Т.Шевченка у теоретико-постановчу площину. На широкому місцево-локально-персональному тлі розгортається логіка дослідження – від вивчення життя та діяльності Т.Шевченка, через усвідомлення його ідеологій (культурної, соціальної, політичної) до розуміння Т.Шевченка у контексті його доби, і заключна фаза дослідницької рецепції – проникнення «в оточення ідей і людей Шевченківського космосу, у ту духовну і фізичну атмосферу, в якій жив, діяв і творив Шевченко»³². Практично для глибинного розуміння Т.Шевченка О.Оглоблин застосовує

метод комунікаційних мереж (не вживаючи відповідної термінології). Цей метод не означає просте взяття на «облік» усіх українських друзів та знайомих поета й опрацювання біографій комунікантів. Дослідник наголошує, що потрібно, у край потрiбно вивчати «особисті, родинні, фамільні громадські відносини», тобто досліджувати «відповідні середовища й окремі осередки, їх питому вагу й значення в тогочасному громадському житті України». Тільки за таких умов «ми зможемо зрозуміти й оцінити вплив – обопільний вплив, – наголошує О.Оглоблин, – їх на Шевченка й Шевченка на них»³³. До речі, постаті такого формату, як Шевченко, Пушкін – інтелектуальні герої – потребують саме таких мережових технік, не обмежуючись до вузьких рамок звичайних біографічних студій та словниково-енциклопедичних видань³⁴.

Блискучий зразок сітьового/мережового аналізу демонструє О.Оглоблин у розвідці «Предки Миколи Гоголя» (1967–1968 рр.), де він прагне розглядати проблему предків М.Гоголя та його родинних відносин під кутом зору їх впливу на «життя, духовність і творчість» М.Гоголя. На підставі історичних і генеалогічних джерел дослідник із купи аморфних фактів і здогад вибудовує чітку мапу родинно-свояцьких, фамільних зв'язків Гоголів-Яновських. Гетьмани Михайло та Петро Дорошенки, гетьман Іван Скоропадський, чернігівські полковники, батько й син Яків та Юхим Лизогуби, генеральний обозний Петро Забіла, його син, ніжинський полковник Степан Забіла, переяславський полковник Василь Танський, вірогідний подільський полковник Остап Гоголь та інші відомі діячі й малознані постаті козацької України – для кожного з них знаходиться відповідне місце на мережовій мапі предків М.Гоголя³⁵.

Відтак О.Оглоблин спробував описати культурний світ українського інтелектуала за місцево-топонімічними та статусно-родинними ознаками. Зокрема комунікаційну мережу інтелектуальних зв'язків Шевченка пропонував розглядати як мапу «культурних гнізд» лівобережного українського освіченого панства. Критерієм виокремлення таких культурних осередків для О.Оглоблина слугувала їх відповідність «певним місцевостям, маєткам, родинам»: «1. *Яготин* (Рєпніни, нащадки Розумовських, Гудовичі); 2. *Сокиренці* (Галагани); 3. *Седнів* (Лизогуби); 4. *Обухівка* (Капністи); 5. *Мар'їнське* (Лук'яновичі, Шимкови); 6. *Турівка* (Маркевичі); 7. *Качанівка й Потоки* (Тарновські); 8. *Веселий Поділ* (Родзянки)». Усі ці родинні осередки, за твердженням О.Оглоблина, були пов'язані з декабристським рухом в Україні. Далі називає такі українські «культурні гнізда», осередки лівобережної культурної еліти: «9. *Березова Рудка – Мосівка – Линовиця – Безбахівка* (Закревські, Волховські, де-Бальмени, Корбе)». Дане коло культурних зв'язків та оточення Т.Шевченка, на думку дослідника, і досі не здобули «належної оцінки в історичній науці». «10. *Мотронівка – Гиравка* (Білозерські, Забіли, Лазаревські)». Це те саме «українське коло», яке пов'язує Т.Шевченка 1840-х – 1850-х рр. й окреслює коло «майбутнього Шевченка». «11. *Рубанка* (Бодиско, Кромиди, Чарниші, Дарагани, Стороженки, Грабовські)». Останнє Шевченкове коло, вважає О.Оглоблин, ще потребує спеціального дослідження³⁶.

Цікава деталь – на комунікаційній мапі українських інтелектуалів О.Оглоблин, посилаючись на його українське коріння, знаходить місце для Т.Грановського, історика, володаря думок лібералів, модного московського професора, публічні лекції якого в 1840-х рр. були справжньою громадською подією. Виявляється, Т.Грановський походив з відомих старшинсько-козацьких родів – чернігівських Грановських та полтавських фамілій Чарнишів і Лукашевичів. Він мав у «Малоросії»/Україні спадковий маєток, «цікавився і добре знав її історію»³⁷.

Техніки мережового аналізу культурно-інтелектуальної історії України у невідрефлектованому вигляді існували у працях українських дослідників до й

після студій О.Оглоблина. Проблема полягає в узагальненні історіографічного досвіду щодо типологізації інтелектуальних співтовариств в українському культурному полі. Розкидані у часі й просторі ці інтелектуальні спільноти та осередки духовної праці сплітали дивовижне мереживо культурного світу українців доби Модерну.

У 1990-х рр. спробу класифікувати культурно-інтелектуальні осередки в Україні першої половини XIX ст. зробив дніпропетровський дослідник Сергій Дремлюга. Предметом його дослідження було культурно-політичне оточення кн. М.Репніна-Волконського, при характеристиці якого автор пропонує свою типологію українських гуртків. Аргументом є ідеологічна спрямованість даних гуртків та об'єднань: а) гуртки «політичного спрямування» (Новгород-Сіверський патріотичний гурток, Малоросійське товариство, засноване В.Лукашевичем, Кирило-Мефодіївське товариство); б) гуртки «релігійно-етичного спрямування» – масонські ложі, до яких вступало українське панство (полтавська ложа «Любов до істини»); в) гуртки й салони «літературно-просвітницького спрямування», зокрема гурток О.Паліцина, гурток кн. Репніна у Яготині – резиденції малоросійського генерал-губернатора. С.Дремлюга порушує правомірне питання про статус гуртка кн. М.Репніна з погляду історіографічної рецепції. Одні автори (І.Павловський, В.Кравченко) вважали, що це було «тільки культурне оточення» М.Репніна, інші (М.Драгоманов, М.Ульянов) вели мову про «гурток із політичним забарвленням», треті (О.Кониський, П.Федченко) – про «салонний гурток» із літературними читаннями, мистецькими бесідами за участю самого князя³⁸. Вочевидь, сам С.Дремлюга дотримується останнього погляду.

Віднедавна помітне прагнення піднести вивчення формальних і неформальних інтелектуальних співтовариств на вищий, теоретичний рівень. Підсумком великого проекту зреалізованого в межах семінару в Інституті славістики Бохумського університету (Німеччина) (Seminar für Slavistik/Lotman-Institut für Russische und Sowjetische Kultur der Ruhr-Universität Bochum) стало видання Манфреда Шруби, присвячене літературним об'єднанням Москви та Петербурга 1890–1917 рр.³⁹ Гуртки, салони, літературні об'єднання М.Шруба розглядає як важливе «соціокультурне явище» крізь призму «прикладної соціології літератури». Дослідник подає свою типологію літературних об'єднань як інтелектуальних співтовариств: товариства (союзи, постійні об'єднання зі своїм статутом та структурою); гуртки – групи літераторів, що постійно збираються для сумісних занять, пов'язаних спільними тематичними, естетичними та світоглядними настановами; салони – регулярні зустрічі у дні прийомів для обмеженого літературно-художнього кола; псевдоугруповання – фіктивні групи, що складаються з однієї особи й побутують у вигляді однієї назви (імпресіоністи, кларисти); фантастичні товариства; творчі об'єднання від назви напрому (акмеїсти, кубофутуристи, символісти), а також провінційні об'єднання; аматорські літературні товариства; літературні гуртки земляцтв, національних меншин; столичні «довколітературні» товариства⁴⁰.

Проблема інтелектуальних співтовариств опинилась у полі теоретичної рефлексії російських дослідників завдяки нещодавно проведеній конференції «Політичні й інтелектуальні співтовариства у порівняльній перспективі» (Москва, 20–22 вересня 2007 р.), ініційованій групою Лоріни Репіної. Були зроблені спроби з'ясувати поняття «інтелектуальне співтовариство», як «сукупність людей, які використовують інтелект як ресурс для творення нових смислів», члени якого продуктивні й відкриті до взаємодії із зовнішнім світом⁴¹. Предметні межі концепту «інтелектуальне співтовариство» Л.Репіна вбачає у сфері «історико-соціологічного аналізу» та т.зв. «соціальної історії інтелектуалів», що цілком вписується у «соціальну історію еліт»⁴².

Традиційно учасники обговорення зосереджуються на усталених формах інтелектуальних співтовариств, як-от університет, корпоративні співтовариства, професійні прошарки, соціогуманітарні корпорації, наукові школи й династії⁴³. Заслуговує на увагу й сюжет про літературні салони як специфічну форму інтелектуального співтовариства. Хтось вважає, що салони – форма, яка віджила своє (І.Семенко), на думку інших, це «культурне явище» (Т.Сабурова)⁴⁴ і водночас одна з найстаріших інституцій Росії (Р.Пайпс), тому що будь-яка теорія, аби стати фактом культури, мала бути перекладена «мовою дам та салонів» (Ю.Лотман).

Продуктивними видаються спроби використання таких нових технологій репрезентації інтелектуальних співтовариств, як теорії комунікації та сітьового аналізу. Так, міжособистісна комунікація має письмовий та усний характер. Журнали, листування, література – форми «письмової» комунікації, «усна» комунікація локалізується у салонах, філософських, політичних гуртках та товариствах (Т.Сабурова). На думку Г.Мягкова, саме мережі стають «ною морфологією співтовариств та суспільств». Нині виникають такі різновиди інтелектуальних співтовариств, як «сітьові наукові школи» навколо електронних видань, «віртуальні майстерні» та інтелектуальні клуби, як «майданчик для організації дискусій» (І.Семенко).

Сітьові підходи та методики актуалізуються у нинішній ситуації організації процесів та функцій за «принципом мереж» (Г.Мягков). Доцільним є використання соціології соціальних мереж Р.Коллінза при вивченні формальних і неформальних інтелектуальних співтовариств (Л.Репіна); сприйняття «родини інтелектуалів як осередку сітьового спілкування», зміщення акцентів із трансляції наукових ідей на феномен «продовженої геніальності», як у випадку батька та сина Лаппо-Данилевських (В.Корзун).

У найновішій історіографічній літературі в Україні також репрезентовані різні типи інтелектуальних співтовариств. Формальні інтелектуальні співтовариства представлені такими традиційними формами, як наукові товариства (Українське наукове товариство, Київська археографічна комісія⁴⁵, університети⁴⁶, редакційні гуртки часописів «Основа» та «Киевская старина»⁴⁷), неформальні, родинні «культурні гнізда» лівобережного українського панства, зокрема Марковичів/Маркевичів, Білозерських/Кулішів⁴⁸. Проблема академічних шкіл в українському контексті розглядається або в теоретико-методологічній площині⁴⁹, або в практичному ракурсі, як функціонування науково-дослідних кафедр М.Грушевського та Д.Багалія⁵⁰.

У царині теоретичних напрацювань, наприклад, категорія «наукове співтовариство» деконструється у традиціях мертонівської «нормальної» соціології науки, як самобутня «професійна корпорація» зі своїми законами, нормами та правилами поведінки, що сприяють корпоративній соціалізації та формуванню ціннісних орієнтацій учених⁵¹. В українському історіографічному дискурсі присутній і сітьовий підхід, утім, без теоретичних рефлексій. Так, у високопрофесійному дослідженні Ярослава Грицака «Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886)» Франкове життя розглядається на «тлі дуже малих спільнот», як-от його сім'я, рідне село, коло товаришів у навчанні, редакції газет і журналів, нелегальні гуртки тощо⁵². Прорив, як відомо, можливий лише за умов поєднання нових технологій та кращих традицій вітчизняного історіописання.

Інтелектуальні співтовариства в Україні: досвід типологізації

Культурний світ українства доби Модерну можна уявити, з погляду сітьового аналізу як гнучку, динамічну структуру гуртків, груп, мереж інтелектуальних зв'язків, що пронизані прихованим чи відкритим суперництвом сучасників-опонентів.

Інтелектуальні співтовариства, які становили тіло і душу українського культурного простору, виникали й конкурували між собою, зникали та відроджувались у нових формах. У витоків інтелектуального співтовариства стояв або організаційний лідер, або організаційне ядро (часопис, видання, кафедра тощо). Наприклад, Новгород-Сіверський патріотичний гурток виникає у 1780–1790-х рр. у колі вищої бюрократії, середнього чиновництва, освіченої шляхетської інтелігенції та окультуреного місцевого панства. Гурток просвітників-інтелектуалів «Попівська академія» кристалізується у середовищі українського слобідського панства та інтелігенції, лідером якого був архітектор-аматор, літератор-просвітник О.Паліцин. Організаційним ядром науково-освітніх об'єднань українських інтелектуалів середини – другої половини ХІХ ст. стали редакційні гуртки, що концентрувались навколо великих культурно-інтелектуальних проєктів українства – часописів «Основа» та «Киевская старина». Кирило-Мефодіївське братство виросло із тісного гуртка друзів і однодумців, що складався з викладачів та студентів Київського університету, лідерами якого були М.Костомаров та П.Куліш.

Механізм утворення інтелектуального співтовариства був таким: організаційне ядро поступово переплавлялось на товариський гурток або групу партнерів, коло спілкування за інтересами чи видами занять, або морально близьких людей. Форми гуртків, груп інтелектуалів Модерної доби на українському інтелектуальному полі були найрізноманітніші. За соціальним статусом це були аристократичні салони, буржуазні вітальні, студентсько-різночинські демократичні гуртки; за характером інтересів, інтелектуальної праці/занять – літературно-філософські, літературні вечори, зібрання літераторів, митців, столичної та місцевої літературно-артистичної богеми; за принципом організації – групи друзів, коло товаришів за освітою, однокласників («однокоритників», як називали себе товариши М.Гоголя по Ніжинській гімназії), партнери по обговоренню, колеги; за ступенем відкритості – таємні об'єднання (масонські ложі, декабристські організації), напівтаємні об'єднання (Кирило-Мефодіївське товариство, Братство тарасівців, народницькі організації, студентські політичні гуртки кінця ХІХ ст.), легальні культурно-громадські об'єднання (громади, Літературне товариство імені Шевченка, «Просвіта»), наукові товариства (Київська археографічна комісія, Одеське товариство старожитностей, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, Історичне товариство Нестора-літописця при Київському університеті, НТШ, УНТ); за способом репрезентації – родинні осередки, культурні традиції українських «харизматичних кланів», шляхетсько-дворянські «культурні гнізда», великосвітські салони, панські маєтки, маґнатські палаці з домашніми театрами, артистами, картинним ґалереями, книгозбірнями, колекціями історичних старожитностей, резиденції високопосадовців, представників місцевої бюрократії.

Розмаїття форм інтелектуальних співтовариств освіченого й патріотично налаштованого українства утворювало розгалужену мережу родинно-свояцько-сусідських, маєткових, службових, корпоративних літературних, наукових, мистецьких взаємин, що й визначали український культурний простір, кроскультурні українсько-російські, українсько-польські, українсько-чеські та інші зв'язки. Василь Капніст був тісно пов'язаний із гуртком Г.Державіна, якому, до речі, доводився свояком. Алексей Мусін-Пушкін, відомий дослідник-антикварій та письменник, через О.Лобисевича був обізнаний із діяльністю Новгород-Сіверського патріотичного гуртка. Михайло Максимович відвідував літературний салон Авдотії Єлагіної, мати братів Киреевських. М.Гоголь був бажаним гостем московських салонів Аксакових, Єлагіної, подовгу жив у М.Поґодіна. М.Глінка був вхожий до аристократичних салонів графа Міхаїла Віельгорського та літературно-музичних салонів кн. Владіміра Одоєвського й Алексея Оленіна, а та-

кож був на літературних вечорах В.Жуковського, Антона Дельвіґа, спілкувався із «братією» Нестора та Платона Кукольників. Т.Шевченко був на званих обідах у Константіна Кавеліна.

На наш погляд, широке розмаїття інтелектуальних співтовариств в українському культурному просторі доцільно ідентифікувати (згадуючи М.Вебера) за організаційним статусом – союз/інститут, маркерами при тому слугують наявність раціональних настанов та механізмів примусу.

До першої великої групи інтелектуальних співтовариств належать добровільні об'єднання, союзи, що кристалізуються навколо певних раціональних засад (культурні цінності, ідеї-символи, моральні імперативи, організаційний лідер, харизматична особистість):

1. Земляцтва українців в імперських столицях, студентські гміни в університетських містах. Українці, котрі служили у громіздкому бюрократичному апараті Російської імперії у північних столицях були тісно пов'язані між собою повсякденними практиками протегування, патронування, родинності, щільно переплетені мережею родинно-своєцько-сусідських, маєткових, службово-корпоративних, товариських та культурних зв'язків. Земляцтва та гміни становили аморфні інтелектуальні співтовариства, що виникали на підставі неформальних відносин, були рухливі, із невизначеною конфігурацією. Земляцтво петербурзьких «малоросів» гуртувалось навколо таких постатей, як канцлер О.Безбородько та «козак-вельможа» Д.Трощинський. Пізніше в Петербурзі українські інтелектуали скупчувались довкола братів Н. та П. Кукольників, Є.Гребінки, М.Гоголя, М.Костомарова, П.Куліша тощо. У Москві центрами «українського тяжіння» вважалися постаті М.Максимовича, О.Бодяньського. Наприкінці 1850-х – на початку 1860-х рр. українські земляцтва в Петербурзі почали скупчуватися навколо організаційного ядра та групи лідерів, перетворюючись на гурток, як сталося у випадку з часописом «Основа». У той же самий час студентські гміни в Київському університеті св.Володимира сприяли виникненню нових форм інтелектуального співтовариства, як-от Київська громада. Культурний побут київських старогромадівців характеризується щотижневими зустрічами – «суботами» у Миколи Лисенка або Павла Житецького.

2. Родинні осередки, «культурні гнізда» або культурні харизматичні клани. Родинність, роль сімейних українських анклавів сприймається нами «не лише як ознака існування та психіки українця, а як специфічна форма організації праці в умовах бездержавності та інституціональної нелегітимності культурного життя в Україні». Більше того, «тяглість української культурної й наукової традиції підтримувалася дворянсько-старшинськими родинами, фамільними кланами», такими, наприклад, як «родини Марковичів – Маркевичів, Рєпніних – Волконських, Белозерських – Кулішів, Максимовичів – Тимківських, Лазаревських, Антоновичів, Драгоманових – Косачів...»⁵³.

У межах сітьового аналізу присутні техніки визначення місця родичів у мережі зв'язків особистості – скільки їх та які пропорції, чи утворюють родичі окремі групи у середині мереж особистісних зв'язків та яким чином розподіляються ролі родичів і знайомих у мережах суспільних зв'язків, «чи можуть родинні та дружні взаємини стати джерелом існування в економічному сенсі» тощо⁵⁴.

3. Різновидом союзу, добровільного об'єднання на умовах звичайної домовленості, порозуміння є гуртки. Український культурний простір «довгого ХІХ ст.» дає великий і різноманітний спектр таких об'єднань. Проблема гуртків як культурного явища не нова в історіографії. У нинішній інтелектуальній ситуації проблема гуртків та салонів може пережити справжній ренесанс, спираючись на новітні технології сітьового аналізу, що дає можливості реконструювати черезпокоління ланцюги та мережі культурних світів, розкрити механізми взаємодії особистості з її еґоцентричним світом. Що таке «гурток»? На наш

погляд, гуртки – це локальні групи, що мають статусну ідентичність. Така ідентичність визначається наявністю лідера/ідеї, культурного капіталу учасників групи, а також проявом емоційної солідарності (почуття єдності). Форми репрезентації гуртків визначаються цілями, культурно-стильовими уподобаннями, поведінковими моделями. Звідси калейдоскопічність форм: коло співучнів, спілкування друзів, партнерів по обговоренню, клуби за інтересами, культурно-просвітницькі, літературно-наукові, літературно-мистецькі гуртки, аристократичні салони з домашніми театрами, журфікси, літературно-музичні вечори з побутовим музикуванням, читанням, жартами та світськими новинами, салони, що мали вплив на громадську думку та суспільну поведінку.

До наступної великої групи інтелектуальних співтовариств належать об'єднання типу «інститут». У таких спільнотах раціональні настанови, як інтегральний чинник, доповнювались елементами примусу (соціального, морального інституціонального, або вимогами політичної доцільності).

4. Суспільно-політичні об'єднання та угруповання, що мали важелі впливу та організаційного примусу: масонські ложі («Понт Евксинський» та «Три царства» в Одесі, ложі «Об'єднаних слов'ян» у Києві та «Любов до істини» в Полтаві), декабристські організації («Союз порятунку», «Союз благоденства», Північне та Південне товариство, «Товариство об'єднаних слов'ян»), таємне Малоросійське товариство Василя Лукашевича, Кирило-Мефодіївське братство, як перша політична організація в Україні зі своїм статутом та програмою. Усі ці об'єднання виникають у добу романтизму, коли модель поведінки інтелектуала передбачала загадковість, утаємниченість, як засіб набути ваги у власних та в очах свого оточення. Для перших таких організацій в Україні (масонських лож, декабристських груп, Малоросійського товариства) властиві були обрядовість клятви, присяги, таємні збори, специфічна семантика, зовнішня атрибутика (каблучки з буквами «М» і «К», символічними написами, хрести, трикутники), емоційна напруженість, екзальтація, навіть фанатизм. Для такого типу інтелектуальних співтовариств характерна театралізація дійства, закритість щодо зовнішнього світу та потяг до внутрішнього групового спілкування, активний пошук друзів та однодумців. У своїх політичних цілях члени таємних гуртків та організацій прагнули використовувати аристократичні салони й літературні гуртки. Трансформація форм політичних організацій пов'язана з виникненням демократичних студентських гуртків в університетах, семінаріях, гімназіях, структуруванням громадських рухів (рух хлопоманів, громадівський рух), зародженням політичних партій національної орієнтації на українському Сході і Заході. Це означало зміну масок та моделей поведінки українських інтелектуалів.

5. Культурно-громадський рух, що був структурований розгалуженою мережею українських громад, народницьких груп, гуртками українських інтелектуалів на еміграції (Женевський гурток М. Драгоманова). У культурних практиках хлопоманів та українських громадівців виникають нові ролі/маски інтелектуальних героїв в образі студента, учителя недільної школи, університетського професора, літератора-видавця, вільного митця або свідомого нелегала. Відтак, сценою й акторами стають уже не панські маєтки, резиденції сановників, аристократичні салони, а буржуазні вітальні, демократичні редакції журналів, університетські кафедри, наукові інституції й товариства, публічні читання, літературно-мистецькі вечори української інтелігенції.

6. Науково-корпоративні об'єднання в українському культурному просторі існують у вигляді університетських кафедр, наукових інституцій (Київська археографічна комісія, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, мережа архівних комісій), наукових товариств/установ (Одеське товариство старожитностей, Історичне товариство Нестора-літописця, НТШ, УНТ, ВУАН), редакційних гуртків (навколо часописів «Основа» та «Киевская старина»),

академічних шкіл (наукова школа В.Антоновича, Львівська та Нова київська школа М.Грушевського, школи Д.Багалія, істориків-марксистів 1920-х рр.).

Механізм взаємодії особистості з інтелектуальним співтовариством, інтелектуала з оточенням зручно розглядати крізь призму його наукової кар'єри. Кар'єра у науковому світі має декілька рівнів:

- початковий – це перша публікація, яка слугує начебто перепусткою на входження до наукового співтовариства;

- другий – означає перебування початківця у проміжній групі, що пов'язане із процесами адаптації та самопрезентації його у корпоративному середовищі;

- третій – обіймає близько п'яти років дослідницької роботи та публікацій, унаслідок чого відбувається процес входження науковця до високопродуктивної групи – еліти певного наукового середовища;

- найвищий рівень наукової кар'єри, те, чого прагне інтелектуал, – лідерство або провідні позиції у середині організаційного ядра (ядерної групи) даного інтелектуального співтовариства. Зрозуміло, що кожний, хто досягає піку наукової кар'єри, має свої рівні інтелектуального успіху;

- обов'язковими й звичайними в кар'єрі інтелектуала у науковому світі є періоди криз та спаду діяльності, наукової продуктивності, зниження статусу, зміни корпоративної ідентичності. Утім, кризи й спади, що переструктуровують канали кар'єрного зростання, пов'язані зі зміною дослідницьких технологій, ситуацією конкуренції у науковому середовищі, навіть організаційному ядрі – групі лідерів, наявністю груп підтримки або знищення. У цілому місце інтелектуала визначається, на думку Р.Коллінза, сітьовою позицією в інтелектуальному співтоваристві та інтенсивністю його інтелектуальних зв'язків і контактів⁵⁵.

Безумовно, досягнути все розмаїття форм інтелектуальних співтовариств у просторі української культури протягом «довгого ХІХ ст.» неможливо. Реальним видається лише наближення до усвідомлення ролі й статусу груп та об'єднань інтелектуалів, інтелектуальних героїв у складних процесах легітимації культурного та наукового життя в українських землях в умовах державницького ірраціоналізму, нехтування традиціями, інокультурних впливів. Українські інтелектуальні співтовариства – аморфні і гнучкі, мали рухливі межі, постійно перетікали з одних форм в інші, від одного покоління до наступного, що значно ускладнювало їх вивчення. Українські інтелектуальні співтовариства утворювали складні мережі родинно-своєцьких, сусідських, службово-корпоративних, товариських взаємин і контактів інтелектуальної еліти та свідомого українства. Плетиво цих зв'язків інколи було таким складним і заплутаним, що їх носії навіть не здогадувались про свою родинну близькість. Класичний приклад – М.Гоголь, який навіть не знав, що доводиться далеким родичем дружини Пушкіна Наталії Гончарової (обидва – нащадки гетьмана Петра Дорошенка), а також про те, що має родинні зв'язки з гетьманом І.Скоропадським та А.Толстим. Такі казуси родинних ланцюгів та інтелектуальних мереж дали привід О.Оглоблину зробити припущення, що Гоголь і Пушкін, – обидва далеких і несвідомих того родичів, – відчували «підсвідомий потяг, взаємну симпатію».

Ясна річ, сітьові технології, моделі інтелектуальних мереж дають нові можливості, активізують значний ресурс, який не вписується у звичайні схеми інтелектуальної й культурної історіографії. Погляд на український культурний світ як структуру інтелектуальних мереж дає можливість прослухати пульс тогочасного життя, почути бесіди, читання, музику в салонах і вітальнях, розмови та дискусії у редакціях журналів, на таємних сходках, громадських і корпоративних зборах. Словом, глибоко зануритися у «літературний», «історіографічний» побут і просто буденне життя українського інтелектуала, зрозуміти складність та нюанси численних ланцюгів його родинних, службових, товариських, професійних зв'язків, збагнути мотивацію культурно-інтелектуальної праці,

наукової кар'єри. На практиці метод комунікаційних мереж корелюється з техніками мікроісторичного аналізу. Окрім того, сітові технології, сучасні моделі комунікаційних мереж є певною альтернативою таким незмінним атрибутам традиційного історіописання, як поняття процесуальності та лінійності (у формі розвитку, еволюції, прогресу). Погляд на українську культуру та науку як сукупність мереж інтелектуальних альянсів, корпоративних груп, культурних осередків, ланцюгів родинних, товариських та службово-корпоративних зв'язків інтелектуалів легітимізує саму ідею нелінійних підходів у сфері культурно-інтелектуальної історії.

¹ Гадамер Г.-Г. История понятий как философия // Актуальность прекрасного. – Москва, 1991. – С.34 (укр. видання: *Гадамер Г.-Г. Історія понять як філософія // Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Герменевтика.* – Т.2. – К., 2000).

² Розов Н. Интеллектуальная жизнь России в зеркале «социологии философий» Р.Коллинза (Сумеет ли мы извлечь пользу из «неполиткорректного» взгляда на значимость отечественной мыслительной традиции) // Отечественные записки. – 2002. – №3 (http://magazines.russ.ru/oz/2002/3/2002_03_17.html).

³ Див.: *Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т.* – К., 1994. – Т.1. – С.150.

⁴ Вебер М. Избранные произведения. – Москва, 1990. – С.515, 519.

⁵ Там же. – С.537–539.

⁶ Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture. – New York, 1997. – Р.3 (рос. видання: *Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура.* – Москва, 2000); *Idem.* The rise of the network society. – New York, 1996; *Idem.* The Power of Identity. – Oxford, 1997; *Idem.* An introduction to the information age // City. – 1997. – №7; *Idem.* End of Millennium. – Oxford, 2000; *Idem.* Materials for an exploratory theory of the network society // The British Journal of Sociology. – 2000. – №51; *Idem.* Toward a sociology of the network society // Contemporary Sociology. – 2000. – №29; *Idem.* Informationalism, Networks and the Network Society: a Theoretical Blueprinting // The network society: a Cross-Cultural Perspective. – Northampton, 2004.

⁷ Collins R. Sociology of Philosophies. A Global Theory of Intellectual Change. – Harvard Belknap Press, 1998 (рос. видання: *Коллинз Р. Социология философий. Глобальная теория интеллектуального изменения.* – Новосибирск, 2002. – С.47–52).

⁸ Вебер М. Указ. соч. – С.534–535.

⁹ Див.: Розов Н. Интеллектуальная жизнь России в зеркале «социологии философий» Р.Коллинза (Сумеет ли мы извлечь пользу из «неполиткорректного» взгляда на значимость отечественной мыслительной традиции) (http://magazines.russ.ru/oz/2002/3/2002_03_17.html).

¹⁰ Lyotard J.-F. Mode intellectuelle // Tombeau de l'intellectuel et autres papiers. – Galilée, 1984 (укр. переклад з фр. Олеси Туркіної: www.rema.ru/komment/comm/11/2lyotard.htm).

¹¹ Кауппи Н. Социолог как моралист: «практика теории» у П'єра Бурдьє і французька інтелектуальна традиція // Новое литературное обозрение. – 2000. – №45 (<http://magazines.russ.ru/nlo/2000/45/kauppi.htm>).

¹² Коллинз Р. Указ. соч. – С.47.

¹³ Кауппи Н. Указ. соч. (до речі, П'єра Бурдьє вважають останнім з когорти «великих французьких інтелектуалів»: Андре Мальро, Поля Валері, Альбера Камю, Жана-Поля Сартра, Раймона Арона, Клода Леві-Стросса, Ролана Барта, Мішеля Фуко (див.: *Ханаєва Д. После интеллектуалов // Республика словесности. Франция в мировой интеллектуальной культуре.* – Москва, 2005. – С.353)).

¹⁴ Hofstadter R. Anti-Intellectualism in American Life. – New York, 1963; Collini S. Intellectuals in Britain and France in the Twentieth-Century: Confusions, Contrasts – and Convergence // Intellectuals in Twentieth-Century France: Mandarins and Samurais / Jenkins J. (ed.). – New York, 1993.

¹⁵ Дюваль У. Утраченные иллюзии: интеллектуал во Франции // Республика словесности. – С.346.

¹⁶ Г.Касьянов, наприклад, подає такий образ українського інтелектуала, що сформувався у масовій свідомості й був «стереотипом» для всієї країни: «людина цілком визна-

ченого стилю життя, поведінки, манери одягатися, матеріально-культурних потреб. Охайний одяг, борода або вуса, окуляри, чемна поведінка, ввічливість». Головною ж функцією українського інтелектуала, вважає дослідник, було створення/відтворення «духовно-культурних цінностей» та сприяння «соціокультурному прогресу суспільства» (див.: *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С.19, 17).

¹⁷ *Коллінз Р.* Указ. соч. – С.86, 87, 83, 85, 78.

¹⁸ *Рейсер С.* Монтаж и литература // *Аронсон М., Рейсер С.* Литературные кружки и салоны / Ред. и предисловие Б.М.Эйхенбаума. – Ленинград, 1929. – С.10–12.

¹⁹ *Эйхенбаум Б.М.* Предисловие // *Аронсон М., Рейсер С.* Указ. соч. – С.3–6.

²⁰ *Аронсон М., Рейсер С.* Указ. соч. – С.274.

²¹ Там же. – С.286–287, 281–283.

²² Див.: *Гиппиус В.* Гоголь. Воспоминания. Письма. Дневники. – Москва, 1931 / Ре-принт: Москва, 1999. – С.395.

²³ Див.: *Аронсон М., Рейсер С.* Указ. соч. – С.292–295, 233, 296–297.

²⁴ Див.: Литературные салоны и кружки. Первая половина XIX века / Ред., вступ. ст. Н.Л.Бродского. – Москва; Ленинград, 1930. – Прим.1. – С.41.

²⁵ Про салони як культурний феномен див.: *Мартен-Фюжье А.* Светская жизнь и салоны (из книги «Элегантная жизнь, или Как возник «весь Париж». 1815–1848») // Новое лит. обозрение. – 1995. – №13 (<http://vivovoco.rsl.ru/VV/PAPERS/HISTORY/SALON.HTM>; повний варіант: *Мартен-Фюжье А.* Элегантная жизнь, или Как возник «весь Париж». 1815–1848 / Пер. О.Э.Гринберг и В.А.Мильчиной. – Москва, 1998).

²⁶ *Сумцов Н.Ф.* Культурный уголок Харьковской губернии: Поповская академия // Харьковский сборник: Лит.-науч. прилож. к Харьковскому календарю на 1888 г. – Х., 1888. – Вып.2; *Багалей Д.И.* Материалы для биографий южнорусских научно-литературных деятелей XIX века. – 1.Письма к Г.П.Данилевскому. – К., 1903; *Айзеншток І.Я.* О.Паліцин: З культурного минулого Слобожанщини // Записки іст.-філол. відділу Укр.АН. – 1927. – Кн.13–14.

²⁷ *Мельгунов Н.А.* (подп: «Л»). Силуэты провинциальной жизни. Иван Филиппович Вернет, швейцарский уроженец и русский писатель: Из воспоминаний обыкновенного человека // Современник. – 1847. – Т.1. – №2; *Лашенков Н.* Евстафий Иванович Станевич // Сб. Харьк. историко-филолог. об-ва. – 1897. – Т.9; *Багалей Д.И.* Харьковский педагог и журналист начала XIX в. Иван Филиппович Вернет // Сб. Харьков. историко-филолог. об-ва, изд. в честь проф. Н.Ф.Сумцова. – Х., 1908.

²⁸ *Дорошенко Д.* Князь М.Репнін і Д.Бантис-Каменський // Праці Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова в Празі: Наук. зб. – 1923. – Т.1.

²⁹ *Міяковський В.* Люди сорокових років (Кирило-методіївці в їх листуванні) // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття, за редакцією академіка Михайла Грушевського. – К., 1928. – Кн.2.

³⁰ Харківська школа романтиків. – Х., 1930.

³¹ *Оглоблин О.* Люди старої України та інші праці. – Острог; Нью-Йорк, 2000.

³² *Його ж.* Проблема українських зв'язків Шевченка // *Його ж.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / ред. Л.Винар. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С.64.

³³ Там само. – С.78.

³⁴ Див.: *Жур П.В.* Шевченківський Петербург. – К., 1972.; *Його ж.* Шевченківський Київ. – К., 1991; *Черейский Л.А.* Пушкин и его окружение. – Ленинград, 1989; *Вацуро В.Э.* Из истории литературного быта пушкинской поры. – Москва, 1989.

³⁵ *Оглоблин О.* Предки Миколи Гоголя // *Оглоблин О.* Студії з історії України. – С.113.

³⁶ *Його ж.* Проблема українських зв'язків Шевченка. – С.78.

³⁷ Там само. – С.77.

³⁸ *Дремлюга С.П.* З історії суспільно-політичної думки України першої половини XIX ст. Гурток князя М.Г.Репніна-Волконського // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип.1: На пошану проф. Миколи Павловича Ковальського. – С.386–389; *Його ж.* М.Г.Репнін та його вплив на культурно-громадське життя України першої половини XIX ст. // Під знаком Кліо (На пошану О.Апанович). – Дніпропетровськ, 1995.

³⁹ Див.: *Шруба М.* Литературные объединения Москвы и Петербурга 1890–1917 годов: Словарь. – Москва, 2004; див. також: *Leighton L.G.* Circles, Literary: 1800–1860 //

The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet Literatures (Including Non-Russian and Emigre Literatures) / Ed. by H.B.Weber // Gulf Breeze. – 1981. – Vol.4. – P.181–187; *Parrot Jr. R.G.* Circles, Literary: 1860–1890 // Ibid. – P.187–195.

⁴⁰ *Шруба М.* Указ. соч. – С.5–8.

⁴¹ *Семенко И.С.* Интеллектуальные сообщества: диалектика консолидации // Политические и интеллектуальные сообщества в сравнительной перспективе / Отв.ред. Л.П.Репина, Л.А.Фадеева. – Москва, 2007. – С.16.

⁴² *Репина Л.П.* Интеллектуальные сообщества как объект и предмет сравнительно-исторического исследования: проблемы методологии // Там же. – С.89.

⁴³ *Семенко И.С.* Указ. соч. – С.16–18; *Мяжков Г.П.* Научная школа на перекрёстке «структуры» и «воли» // Там же. – С.96–99; *Корзун В.П.* Отец и сын в мире науки: А.С. и И.А. Лаппо-Данилевские // Там же. – С.214–217; *Шмелёва М.М.* Проблемы изучения научных династий // Там же. – С.208–210; *Корневский Л.Д.* Династия Тойнби в пространстве интеллектуальной истории // Там же. – С.217–221.

⁴⁴ *Сабурова Т.А.* Пространство «мысли и чувства» русской интеллигенции первой половины XIX в. // Там же. – С.159–163.

⁴⁵ *Онопрієнко В., Реєнт О., Щербань Т.* Українське наукове товариство: 1907–1921 роки. – К., 1998; *Журба О.І.* Київська археографічна комісія. 1893–1921: Нарис з історії і діяльності. – К., 1993.

⁴⁶ *Посохов С.* Образи університетів Російської імперії другої половини XIX–XX ст. в публіцистиці та історіографії. – Х., 2006; *Попова Т.Н.* Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. – Одесса, 2007.

⁴⁷ *Айттов С.Ш.* Українська історіографія та журнал «Основа» в контексті культурно-національного відродження України: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2001; *Палієнко М.Г.* «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2005.

⁴⁸ *Голубчик Г.Д.* Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: «нова сімейна історія»: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003; *Барабаш Н.О.* Рід Білозерських і культурний світ України XIX – початку XX століть. – К., 2007.

⁴⁹ *Мерніков Г.І.* Школи в українській історичній науці другої половини XIX – початку XX ст.: проблеми теорії та історіографії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1997.

⁵⁰ *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924–1930). – К., 1999; *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І.Багалія (1921–1934). – Х., 1994.

⁵¹ *Онопрієнко В.І.* Наукове співтовариство: Вступ до соціології науки. – К., 1998. – С.24.

⁵² *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). – К., 2006. – С.12.

⁵³ *Колесник І.І.* Історіографія як тип культури (Український інваріант) // Південний архів: Зб. наук. пр.: Історичні науки. – Херсон, 1999. – Вип.2. – С.8–9.

⁵⁴ *Уэллман Б.* Место родственников в системе личных связей // Социс. – 2000. – №6. – С.78.

⁵⁵ Див.: *Коллинз Р.* Указ. соч. – С.96–98, 105–106.

The article is dedicated to defining and conceptualisation of the idea «intellectual community», with which the conception «intellectual» is correlated, that has national and psychological features. It shows that intellectual communities under conditions of anarchy and institutional indefiniteness were the way of legitimating of Ukrainian culture, science and education in the XIX century. As methods of research a network analysis and models of intellectual networks are used. The author examines different schemes of classification of intellectual communities in Ukraine and suggests a new one - according to the formula union/institute.